

UOT 376

AUTİSTİK SPEKTR POZULMASI ZAMANI NITQ VƏ KOMMUNİKASIYA

Səbinə Ramiz qızı Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabina-aslanova@bk.ru

Açar sözlər: *autizm, autistik spektr pozulması (ASP), nitq, kommunikasiya, tipik inkişaf (Tİ), nitqin spesifik (NSP), prosodika, proqmatika, semantika, exolaliya.*

Autistik spektr pozulması olan insanlarda nitq və kommunikasiya inkişafı pozulmasına həsr edilmiş xarici tədqiqatların icmalı təqdim edilmişdir. Autistik pozulması olan insanların nitqində çox zaman onun ilk növbədə qrammatik sahəsinin pozulması, qeyri-adi intonasiya, exolaliya ilə ortaya çıxan spesifik xüsusiyyətlər olur; həmçinin həmsöhbətinin nitqini qavramaqda çətinliklər çəkir. Eyni zamanda bu problemlər üzrə tədqiqatların nəticələrində ziddiyyət qeydə alınır ki, bu da müxtəlif səbəblərlə bağlıdır və müasir zamanda bir sıra məsələlər üzrə vahid fikrə gəlməyə imkan vermir.

РЕЧЬ И КОММУНИКАЦИЯ ПРИ НАРУШЕНИИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Сабина Асланова

Ключевые слова: *аутизм, расстройства аутистического спектра (РАС), речь, коммуникация, типичное развитие (ТР), специфические расстройства речи (СРР), просодика, прагматика, семантика, эхолалия*

Проблемам развития речи и коммуникации личностей с расстройствами аутистического спектра посвящено несколько зарубежных исследовательских работ. Они находят свое отражение в представленной работе. В данной работе показано что, речь людей с аутистическими расстройствами имеет специфические особенности развития. Они проявляются, прежде всего в прагматической стороне речи и в просодической стороне речи. Однако имеются сложности при восприятии речи собеседника, бывает нарушена грамматическая (семантика, морфология, синтаксис) и лексическая структуры речи. В том числе, в речи аутичной личности свойственны эхолалии.

Одновременно, со сказанным, отмечаются противоречивые результаты исследовательских работ, по данной проблеме. Эти противоречия обусловлены разными причинами, которые не позволяют в настоящее время перейти к единому мнению ряда авторов.

SPEECH AND COMMUNICATION IN AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Sabina Aslanova

Keywords: *autism, autism spectrum disorder (ASD), speech, communication, typical development (ID), spesifik speech disorders (SSD), prosodic, pragmatics, semantics, echolalia*

The problem of development of speech and communication of personality disorders of the autism spectrum is devoted to several foreign research works. They are reflected in the presented work. In this works, it is shown that the speech of people with autistic disorders have spesific features of speech development. They are manifested primarily in the praqmatic side of speech and prosodic side of speech.

However, there are difficulties in the perception of the interlocutors speech, aswellas the he qrammatical structure of speech (semantics, morphologu, syntaxs) and lexical structure of speech in particular, the speech of an autistic personalitys characterist of echolalia. However, there are conflicting results of research on this problem. These contradictions are due to various reasons, which do not currently allow to come to a common opinion of a number of authors.

Autistik spektr pozulması (ASP) - fərqli inkişaf pozulmasıdır. ASP üçün müxtəlif sosial amillərin davamlı kasadlığı xarakterikdir: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya, empatiya, emosional inkişaf və sosial ünsiyyətin qavranılmasında çətinliklər. ASP olan insanlar üçün həmçinin davranış stereotipləri, rituallara bağlılıq və məhdud maraqlar xarakterikdir. Nitq inkişafı, mənim-sənilməsi normadan kənar olmaya bilər, məsələn, Asperger sindromu. Lakin çox vaxt bu sahədə pozulma olur. Məlumatlara əsasən, belə hallarda, beynin nitqlə əlaqədar olan hissəsinin atipik həcmi bu fərdlərdə müşahidə olunur. Bu hallar beyində nəzərə çarpan yayınmalar olmayan, lakin ASP olan şəxslərdə müşahidə olunmur.

Nitq inkişafı ləngiməsi - ASP məruz qalmış uşaqların valideynlərinin ən geniş yayılmış şikayətlərindən biridir. Çox vaxt ləngimə çox ciddi olur: normal inkişafda 8-12 ayda olduğu halda bu uşaqlar ilk sözləri 38-ci ayında tələffüz

edir. Bəzi məlumatlara görə ASP olan şəxslərin 25%-dən 50%-ə qədəri funksional nitq bacarıqlarına malik olurlar. Demək olar ki, ASP olan bütün şəxslər üçün proqmatika sahəsində spesifik problemlər, qeyri-adi intonasiya və çox vaxt exolaliya xarakterikdir. Bu nitqin digər aspektlərinə də təsir edir: sintaksis, morfologiya, semantika və fonologiya; çox vaxt digər insanların nitqinin qavranılmasında çətinliklər əmələ gəlir. ASP olan şəxslərdə nitqin praqmatik tərəfi xüsusi rol oynayır.

Proqmatika nitqin bəlkə də, ən "sosial" hissəsi sayılır, belə ki, həmsöhbətin ehtiyacları və xüsusiyyətləri haqqında məlumatlılığı nəzərdə tutur. Proqmatika dedikdə, nitqin adətən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadəsi başa düşülür, hansı ki, özündə həm verbal (həmsöhbətin səviyyəsindən asılı olaraq, leksikanın seçilməsi, işarə və digər əvəzlilərdən istifadə) həm də qeyri-verbal hissəni birləşdirir: jestlər, üz ifadələri, göz kontaktı və s. Geniş yayılmış fikrə görə bu nitq aspekti idrak nəzəriyyəsi və ya psixi modellə sıx əlaqəlidir. ASP zamanı nitqin proqmatik sahəsi daha çox və daha sabit təsir görür. Məlumatlara əsasən, bir çox hallarda bu məktəb təhsilində çətinliyi olmayan, ASP olan uşaqlarda və hətta uşaq vaxtında ASP diaqnozu qoyulmuş şəxslər üçün də problem olaraq qalır. Bundan başqa digər kommunikasiya pozulmalarından fərqli olaraq, ASP olan şəxslərdə proqmatik nitq problemləri nitq fəallığının artması ilə ağırlaşır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bir qayda olaraq, ASP olan şəxslər formal və ya konkret seçilmiş sözlərdən və sosial kontekstdən asılı olmayaraq qeyri-standart qrammatik quruluşlardan istifadə etməyə meyillidirlər. Onlar həmçinin nitq arasında boşluqları əlavə səslərlə, hecalarla doldurmurlar. Başqa çətinliklər də qeydə alınır: həmsöhbətin sualına və ya replikasına adekvat ölçüdə və mövzuda cavab vermək, yerində sual vermək və informasiyanı həmsöhbətə çatdırdıqda onun reaksiyasına diqqət etməyi bacarmamaq.

Eləcə də, nitqin "bərpa edilməsi" - öz ifadəsini düzəltmək və dəqiqləşdirmək, yəni deyiləni həmsöhbətin reaksiyası ilə, onun korreksiya barədə xahişi ilə uyğunlaşdırmaq bacarıqları problemlə hesab olunur, ASP olan insanlarda dəqiqləşdirmək üçün nəyə ehtiyac duyulduğunu anlamaq çətinləşir. Bəzi eksperimentlər isə göstərir ki, ASP olan insanlar müvafiq "bərpanı" bacarır, lakin bununla yanaşı, çox sayda uyğun olmayan düzəlişlər də edirlər.

Proqmatik bacarıqlara həmçinin yalançılıq bacarığı da aiddir. ASP olan uşaqların valideynləri çox vaxt iddia edirlər ki, onların uşağı yalan danışmır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ASP olan şəxslər, ən azı eksperimental şəraitdə aldatmaqda və aldatmaq məqsədini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Lakin yaradılmış situasiyada, onlar məcburi olmadan öz xeyirləri üçün yalan danışmalı olduqları zaman rahatlıqla yalana üz tuta bilirlər. Belə ki, Linin və digərlərinin eksperimentində ASP olan uşaqlar arxadan səs signalı assosiasiyası ilə oyuncaqların adlarını tapmalı idilər (məsələn, uşaq proqramında müvafiq

oyuncağa işarə edən personajın gülüşü). Eksperimentin əsas anında səs signalının oyuncaqla heç bir əlaqəsi olmadıqda, eksperiment aparan guya otaqdan çıxmalı olur və o, qəti xəbərdarlıq edir ki, uşaq arxasına baxmasın. Qayıtdıqdan sonra eksperiment aparan uşaqdan baxıb baxmadığını, arxasında hansı oyuncaq olduğunu və niyə onun belə düşündüyünü soruşdu. Arxasına baxmış olan uşaqların çoxu — həm ASP diaqnozu verilmiş, həm də tipik inkişafı olan uşaqlar (Tİ) baxdıqları faktını inkar etdilər, baxmayaraq ki, birincilər üçün yalan hekayə üzərində dayanmaq daha çətin idi [1, 25].

Bundan əlavə, ASP olan şəxslər "ağ yalan"ı da bacarırlar (adətən, başqalarının xətrinə dəyməmək və ya məyus etməmək üçün istifadə edirlər), baxmayaraq ki, əvvəlki eksperimentlər göstərmişdir ki, onlar "ağ yalan" danışa və onun səbəbini başa düşə bilmirlər. Li və digərlərinin eksperimentinin ikinci hissəsində "ağ yalan" bacarığı testlərində uşaqlar tapşırığın yerinə yetirilməsinə mükafatlandırma kimi xoşlarına gəlməyən hədiyyə alırdılar (bu məlumatları eksperimentin ilkin mərhələsində, eksperiment aparan iştirakçılara hədiyyələrdən birini — oyuncaq və ya sabun tikəsi təqdim edib bunlardan hansını əldə etmək istədiyini soruşduqda alırlar). Cavab üçballıq sistemlə onun əminliyindən asılı olaraq qiymətləndirilir. ASP olan uşaqlar bu parametrlər üzrə yoxlama qrupundan fərqlənmədilər. Lakin məlum deyil ki, "ağ yalan" motivasiya nə hesab olunur: xətrinə dəymək istəməmək və ya uşağın öyrəndiyi sadə nəzakət qaydaları.

ASP olan şəxslərin xüsusiyyətlərindən biri "işarə konstruksiyalarını əlaqələndirən" (cohesive ties of reference) tətbiqində çətinliklərinin olması hesab olunur, hansı ki, bundan istifadə mətnin qavranılmasını asan edir. Bu terminlə eyni bir bölməyə aid müxtəlif elementləri adlandırmaq olar, məsələn, (Baltaxe və D'Angiola tədqiqatında) "o" əvəzliyi, işarə konstruksiyaları, məsələn, "bu pişik" və müqayisə konstruksiyası. Baxmayaraq ki, ASP olan iştirakçılar bu nitq elementlərindən istifadə edə bilirlər, onlar bunu spesifik nitq pozulması olan (SNP) və cümlə uzunluğuna görə eyni olan göstərici ilə tipik inkişaf (Tİ) edən uşaqlardan daha az edirdilər.

Proqmatik bacarıqlar proqmatika ilə - ritmik və intonasiya xarakteristikası ilə sıx əlaqəlidir. Prosodik xüsusiyyətlər də ASP olan insanlarda həmçinin ən geniş yayılmış kommunikasiya problemi hesab olunur. Məsələn, tədqiqatlardan birində 30 klassik autizmlə və Asperger sindromlu şəxslər və 53 kontrol şəxslər iştirak edirdi. ASP olan şəxslər ortalama olaraq, uyğun olmayan leksik vurğu və nitq rezonansı da daxil olmaqla, çox monotonluğa və ya əksinə, ahəngdarlığa bərabər "qeyri-adi" intonasiyadan istifadə edirlər. Onların nitqi həm çox asta, həm də çox sürətli olmaqla xarakterizə oluna bilər. Bundan başqa qeydə alınmışdır ki, birinci qrup ortalama daha "yüksək səsli" idi, lakin onların səs yüksəkliyi norma həddindən çıxmamışdır.

Nitqin proqmatik və prosodik xüsusiyyətlərindən başqa nitqin qrammatik tərəfinin də bir sıra xüsusiyyətlər və pozulmaları müşahidə olunur.

Sintaksis sabit və konkret dil sistemi qaydaları üçün stabil və xüsusidir, yəni, söz birləşmələri və cümlələr ona uyğun olaraq qurulur. Müəyyən vaxta qədər hesab olunurdu ki, ASP olan şəxslərin nitqində sintaksis pozulmur, lakin daha sonra bu tezisi sual altında qoyan tədqiqatlar aparıldı (və ASP zamanı bu nitq aspektilə bağlı bütünlükdə vahid bir fikir mövcud deyil). Məsələn, qeyd olundu ki, autizmlı uşaqlar Tİ və Daun sindromlu uşaqlarla müqayisədə təsirli feli olan cümlələrin başa düşülməsində daha çox problemlə üzləşdilər (məsələn, "qız boşqabı yuyur"), nəinki təsirsiz feli cümlələrdə ("qız qaçır"). Bunun yoxlanılması üçün belə tapşırıqdan istifadə olundu ki, burada iki şəkildən cümləyə ən uyğun olanını seçmək tələb olunurdu. Bununla belə, Pierce və Bartolucci tərəfindən qeyd alınmışdır ki, onların ASP olan uşaqlarla apardıqları müsahibə zamanı orta hesabla daha sadə qrammatik quruluşlardan istifadəyə meyllidilər, nəinki verbal İQ-sü eyni göstəricidə olan inkişaf ləngiməsi olmayan uşaqlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu eksperimentlərin aparıldığı ildə autizm üçün vahid və dəqiq tərif və diaqnostik meyarlar yox idi, buna görə də bu diaqnozlu şəxslər qrupu son dərəcə dəyişkən idi.

Eyni zamanda aparılan tədqiqatlar sırasında sintaktik sahədə konkret olaraq ASP olan insanlar üçün xarakterik pozulmalar aşkar olunmamışdır. Misal olaraq, Tager-Flusberg və başqalarının apardığı longityud tədqiqatlar göstərdi ki, ASP olan uşaqlarda və Daun sindromlu uşaqlarda sintaksisin və mürəkkəb qrammatik quruluşun öyrənilməsi bacarıqlarının inkişafı təxminən eyni tempdə gedir, lakin ASP olan uşaqlar köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlərdən daha az istifadə edirlər. Orta uzunluqlu cümlə üzrə və ya psixoloji yaş göstəricisinə görə bərabər olan autizmlı və tipik inkişaflı uşaqları müqayisə edən bir neçə tədqiqatlarda, daha məhdud şəkildə sintaktik quruluş və ilkin halda onların bəzi sadələşdirilməsi nəzərə alınmasa, bu qruplar arasında ciddi fərq tapılmadı. Daha əvvəlki tədqiqatlardan biri autizmlı və nitq ləngiməsi olan dislektiv uşaqların nitq inkişafı arasında oxşarlıq aşkar etdi (hansı ki, indi yəqin spesifik pozulma kimi kvalifikasiyalaşdırıla bilər). Daha müasir tədqiqat belə düşünməyə əsas verir ki, aşağı intellekt koeffisientinə malik olan ASP şəxslərin yalnız bir qisminin nitq inkişafı minimal olaraq, bir neçə sintaktik aspektinə görə eyni nitq inkişafı olan NXP (nitqin xüsusi pozulmaları) şəxslərlə oxşardır. Dildə mövcud olan morfoloji qaydalara uyğun olaraq, sözü təşkil edən və dəyişən kök və ön şəkilçi kimi minimal mənalı söz komponentləri morfemlər adlanır. ASP zamanı sözlərin qrammatik anlayışlarının inkişafı üzrə çox az sayda tədqiqatlar mövcuddur. Tədqiqatların bir qismi bu sahədə ciddi pozulmalar aşkar etmədi və ya başqa sözlə desək, danışığın inkişafının erkən mərhələsində verbal autistlərdə morfoloji qaydalardan istifadə bacarığı tipik inkişaf edən uşaqların bacarığı ilə təxminən analojidir [2, 101]. Fəllərin

keçmiş zaman formalarının əmələ gətirilməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı Valenski və digərlərinin eksperimentində yüksək funksiyalı autizmlı oğlanlar və onların tipik inkişaf edən həmyaşlıları səhvlərinin və düzgün cavablarının sayına görə fərqlənmədilər. Lakin birincilər, Turetto sindromu üçün də xarakterik olan “pattern” cavablarla fərqləndilər: qaydalı feillərlə olan suallarda deyil, qaydasız feillərin keçmiş zamanını düzəldilməsi üzrə çalışmalarda cavabın sürəti yoxlama qrupundan daha yüksək idi. Nümunə olaraq, ayrı-ayrı hallarda ASP olan istedadlı uşaqlar, məsələn, Lake J.K., Humphreys K.R., Cardy S., həmçinin görünür ki, bu fərdlər nitqin morfoloji tərəfinə orta səviyyədə yüksək dərəcədə malikdirlər. Bunun müqabilində, bir sıra digər tədqiqatların əks nəticələri var. Beləliklə, autik və dislektik uşaqların analizi (yəqin ki, müasir terminologiyada ASP) göstərdi: tədqiq edilən doqquz morfemin istifadəsi hər iki qrupda oxşardır. ASP olan ingilis dilli uşaqlarda NXP meyarlarında yoxlanılmış daha yeni tədqiqat da həmin bölmədə bu iki diaqnozlu uşaqlar arasında oxşarlıq aşkar etdi [3, 801].

Nitqdə keçmiş zamanın formalaşdırılması bacarığının test edilərkən uşaqdan nümunə üzrə şəkli təsvir etmək tələb olunur: iştirakçılar bir-biri ilə əlaqəli iki şəkil gətirirlər: onlardan biri personajın fəaliyyəti yerinə yetirmə prosesi, ikinci isə onun başa çatdırıldığından sonranı göstərir. Eksperiment aparan birinci şəkli göstərir və onu təsvir edir ("bu şəkildə insan quyu qazır"), sonra ikinci şəkli göstərir və uşaqdan soruşur ki, "insan nə etdi?" İştirakçılar arasında iki yarımqrup bölündü: birinci qrupa normal və yüksək intellektli uşaqlar daxil idi və onlar normalara uyğun olan vacib morfemlərdən istifadə etdilər, ikincilər üçün isə aşağı IQ xarakterik idi və morfoloji səhvləri ASP zamanı buraxılan səhvlərlə oxşar idi. Bunlara əlavə olaraq, yalnız ASP olan insanlara xarakterik olan səhvlər mövcud idi, yəni cavab zamanı exolaliya və ya əvvəlki sualın cavabının təkrarı müşahidə olunurdu. Bu vəziyyətdə semantikaya sözlərin mənasının başa düşülməsi və bu mənalardan real dünyadakı obyektlərlə və mücərrəd konsepsiya ilə əlaqəsi kimi baxılır. Həmçinin autizmlı insanların nitq inkişafının nisbətən güclü tərəfi hesab olunur, lakin dilin bu aspektinin öyrənilməsi zamanı da, autizmin bir çox digər tədqiqat sahələrində olduğu kimi, nəticələr birmənalı olmur. Tədqiqatların bir qismi ciddi gerilikləri aşkarlamır: məsələn, Ramondo və Milechin təcrübəsi göstərdi ki, autik uşaqlar da tipik inkişaf edən uşaqlar kimi semantik cəhətdən əlaqəli sözləri və bütöv cümlələri daha yaxşı yadda saxlayır, nəinki təsadüfi sözlər toplusunu. Hərçənd ki, ASP olan uşaqların nitqində qrammatik əlaqələr daha zəifdir. Bundan başqa, onlar cümlələrdə aktiv və passiv quruluşların anlaşılması üçün söz sıralarından istifadə etməyi bacarırlar. Bu eksperimentdə iştirakçılardan, eşitdikləri cümləni fərqli formada ifadə etmək tələb olunur: cümlənin bir hissəsi aktiv növdə olur (məsələn, "insan alma yedi"), digər hissəsi passiv ("alma insan tərəfindən yeyildi"). Cümlə həmçinin həqiqətə uyğunluq mənasına görə fərqlənir: həqiqətə

uyğun olmayan, neytral və həqiqətə uyğun. ASP olan iştirakçılar qrammatik quruluşların anlaşılmasında eyni reseptiv nitq (dinləmə, oxuma) göstəricisi olan yoxlama qrupuna bərabər səviyyə nümayiş etdirdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onlar mənanın həqiqətə uyğunluğunun təsirinə daha az məruz qalmışdılar (məsələn, "şir antilop tərəfindən yeyildi"), yəni onlar nitqdə müəyyən cümlənin mövcudluğunun statik ehtimalından daha az istifadə edirdilər, nəinki tipik inkişaf edən uşaqlar. Bu fakt maraqlıdır ki, ASP şəxslər inkişaf pozulması olmayan şəxslər kimi sözlərin semantik idarəsinə, gücləndirilməsinə davam gətirə bilmir, təsvirlərin gücləndirilməsi, sözlərin gücləndirilməsindən daha güclü təsir etdi. Yoxlama qrupunda bu iki şərt arasında fərq aşkar edilməmişdir [4, 2850].

Bir sıra tədqiqatların nəticələrinə görə autik uşaqlar tipik inkişaf etmiş uşaqlarla semantik anlayışın eyni inkişaf trayektoriyasını izləyirlər . Lakin müəyyən aspektlərdə ləngiyirlər. Bunu Tek və başqalarının ASP və Tİ olan uşaqlarda passiv lüğət ehtiyatının genişlənməsini müqayisə edən tədqiqatı təsdiq edir. İş iki hissədən ibarət idi: biri isim formasında - yeni sözləri hərəkətlərlə deyil əşyalarla əlaqələndirən tendensiya və digəri sifət formasında - yeni sözləri obyektin digər xarakteristikaları ilə deyil, forması ilə əlaqələndirmə tendensiyası. Test bir neçə videonun nümayişinin köməyi ilə aparılır (birinci hissədə sözlər elə seçilir ki, ingilis dilli uşaqlar üçün onlar feil və isimlə eyni səviyyədə səslənsin), bundan sonra iki başqa video göstərildi və onlardan hansında təsvir olunanı yeni sözlə ifadə etmək mümkün olduğunun göstərməsi tələb olundu. ASP olan uşaqlar (orta yaş - 33 ay) yeni sözləri yeni obyektlərlə yoxlama qrupu ilə eyni müvəffəqiyyətlə əlaqələndirdilər. Lakin ikinci hissədə onlar əvvəlcə nümayiş etdirilmiş obyektlə eyni formalı deyil, eyni məzmunlu obyektləri seçməyə daha çox meylli idilər. Tipik inkişaf zamanı birincidən ikinciyə keçid iki yaşa çatana qədər baş verir. Charman və başqaları aşkar etmişlər ki, ilk sözlərin əmələ gəlməsində gerilik başqalarının nitqini anlamağın ilk əlamətlərinin əmələ gəlməsi geriliyindən daha azdır. Lakin söz əmələ gəlməsi onu anlamağın ardınca gəlir ki, bu da normal inkişafa uyğundur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ASP şəxslərin ayrı-ayrı sözlərlə interpretasiyası kontekstin təsirinə daha az məruz qala bilər. Bu ASP diaqnozu olmayan tələbələrə aparılmış tədqiqatla təsdiq olunur. Burada autistik əlamətlərin mövcudluğu testi və "Qanonqa effekti" gücünün nəticələri arasında mənfi əlaqə aşkar edildi: müstəsna mənalı sat (mövcud olan söz) və şat (mövcud olmayan söz) olan, orta variantları isə bir-birindən eyni dərəcədə fərqlənən bir sıra sözlərə qulaq asdıqda birincinin anlaşılmasından ikincinin anlaşılmasına keçid daha qabarıq autistik cizgiləri olan insanlarda daha tez müşahidə olunur. Narre və başqalarının tədqiqatında ASP olan insanlar cümlə konteksti içərisində omoqrafları (yazılışına görə uyğun olan müxtəlif sözlər) qavrama bacarıqları və bununla da düzgün məna və tələffüz hasil edə

bilməklərini nümayiş etdirdilər. Bu fenomen mərkəzi sinir sisteminin zəif nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir.

Kontekstin başa düşülməsi problemləri potensial olaraq, yazı nitqinin başa düşülməsi çətinlikləri nəticəsində yaranan faktorlardan biridir. Həqiqətən, bir sıra tədqiqatlar göstərdi ki, ASP olan şəxslər oxunanın məzmunu üzrə suallara cavab verməkdə daha çox səhv edirlər. Lakin bu, mənanın başa düşülməsi üçün artıq mövcud olan biliklərin, istifadə edilən informasiyanın emalının birinci səviyyəsi proseslərinin qüsuru ilə əlaqədar deyil. Problemlər bütünlüklə daha yüksək səviyyələrdə mövcuddur. ASP olan şəxslərdə nitqin səs xarakteristikasını qavrama bacarıqları da pozulmuşdur: Diehl və başqalarının eksperimentində ASP olan yeniyetmələr iki mənalı cümlələrin başa düşülməsi üçün intonasiyadan istifadə etməyə daha az meyilli idilər. Eyni zamanda, ikili mənanın başa düşülməsinə konstruksiyanın sintaktik təhlili yolu ilə nail olunduğu halda iki qrupun nəticələri bir-birindən fərqlənmədi. ASP diaqnozlu böyüklərdə nitqlərində istifadə edilən frazaların intonasiyasının rəngarəngliyində çətinlik çəkirlər. Tapşırıqda qadın adı çəkilən, emosiyaları identifikasiya etmək tələb olunduğu hissədə bu qrupda olan şəxslər daha da çox səhv etdirdilər. Bu hallar qismən uzunsov beyinin səs hündürlüyünə cavabdeh ola bilən hissəsinin anomaliyası ilə əlaqədar ola bilər. Eyni zamanda eksperiment göstərir ki, bu qrupda olan ASP şəxslərin 20 %-i nitqli və nitqsiz səslərin dəyişkən tezliklərinə daha həssasdırlar. Böyük ehtimalla bu hal nitq kontekstində fonemlərin fərqləndirmə bacarığına təsir edir, çünki onların diqqəti daha xırda detallara mərkəzləşmiş olur. Bundan irəli gələrək, nitqin xarakterik linqvistik hissələri nəzərdən qaçırılır. ASP şəxslərin nitqinin qavranılmasına təsir edən digər bir amil kimi Gervais və başqalarının aşkar etdikləri nitq stimullarının emalı zamanı beyin qabığına qeyri normal aktivləşdirilməsi göstərilir [6, 1617]. Daha dəqiq desək öz gicgah qırışının aktivləşməsinin olmaması. Çünki bu qırış nitqin emalına cavabdehdir. Bu müşahidələr göstərir ki, autik uşaqlarda nitq stimullarına diqqətin yönəlməsi və saxlanması çətin olur.

Nitqin leksik tərəfinin təhlilinə gəldikdə ASP olan uşaqlarla tipik inkişaf edən uşaqların lüğət ehtiyatının tərkibi və həcmi bir sıra fərqlərlə müşayiət olunur. Məsələn: Brucknerin tədqiqatında passiv söz ehtiyatının mahiyyətinə görə yoxlama testində elə qrup sözlər var ki, onların autistik qrup uşaqlar tərəfindən anılması daha çox ehtimal olunur, nəinki tipik inkişaf edən uşaqlar tərəfindən. ASP uşaqlarla Daun sindromlu uşaqların spontan nitqinin müqayisəsinə baxdıqda, psixoloji halları təsvir edən sözlərin (düşünmək, yadda saxlamaq, təsəvvür etmək və s.) ilk istifadəsində kasadlıq müşahidə olunur. Eyni zamanda arzu (istək), emosiya (gülümsəmək, sevinc, təbəssüm və s.) və duyğular (görmə, eşitmə, dadma, taktil və s.) kimi sözlərin, ifadələrin sayı

təxminən eynidir. Ziatas və başqaları göstərilən kasad söz ehtiyat qrupunu idrak nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirlər.

ASP uşaqların nitqində fərqlilik xarakterini onların istifadə etdikləri jarqonlar göstərir. ASP uşaqların nitqində jarqon olan qrup sözlər dildə olmayan və istifadədə olmayan sözlərdir. Bu sözlərlə həmin şəxs ətrafla ünsiyyət aparır, danışır və bu sözlər onun öz uydurduğu, düzəltdiyi real sözlərə müvafiq olan sözlərdir. Belə hal, səhvlərin düzəliş olunma prosesinin probleminin kodlaşdırılması ilə bağlı olur. Yəni burada ASP olan şəxs hansısa sözü düz eşitmədikdə onu hansısa obyektə əlaqələndirir. Nəticədə məlumat yenilənmir. Digər tərəfdən baxdıqda bu vəziyyət ASP şəxsin obyektə sözün əlaqəsini görmə çətinliyi ilə əlaqələndirmə olar [5, 2161].

ASP şəxslərin nitqində exolaliya kimi patologiya xarakterikdir. Nitqin hissəsinin və ya səsin sadə təkrar olunması prosesinə nitqin exolaliyası deyilir. Exolaliya tələffüzdən dərhal və ya bir müddətdən sonra baş verə bilər. Exolaliyanın iki növü ayırd edilir : dərhal və gecikmiş. İlk olaraq onlar heç bir funksiya daşımayan, düşünülməmiş, sadə avtomatik təkrarlar sayılırdı. Lakin sonradan belə bir nöqtəyi-nəzəriyyəyə yenidən baxılmışdır. Tarplee və Barrow aşkar etmişlər ki, ASP uşaqlar üçün exolaliya xüsusi bir kommunikasiya üsulu kimi hesab oluna bilər. Müəlliflər ananın autik oğlu ilə spontan kommunikasiyasını izlədilər və qeydə aldılar ki, cizgi filmindən cümlələrin exolaliyalı təkrarından istifadə edərək, uşaq anasının tamamilə müəyyən bir reaksiyasını yaratmağa cəhd edir – həmin ifadəni bir daha təkrar edərək. Bununla yanaşı uşağın hər hansı bir digər cavabı ananı qane etmirdi. Bununla birlikdə, ana özü də oğlu ilə ünsiyyət üçün bu cümlələrdən istifadə edirdi. Əlavə olaraq, digər tədqiqatda qeydə alındı ki, hər ifadə uşaq tərəfindən yalnız müəyyən kontekstdə istifadə olunur. Gecikmiş exolaliya, həmçinin uşaq üçün daha maraqlı mövzular ilə əvəzlənmək və uşağı idarə edən mövqeyi tutmaq kimi məqsədlərə də xidmət edə bilər. Dərhal yaranan exolaliya zamanı, Violette və Swisher tərəfindən təqdim edildiyi kimi, müəyyən situasiyalarda, məsələn , uşaq direktiv tonda tanış olmayan söz eşitdikdə istifadə edilir. Bununla yanaşı, uşaq ona verilən göstərişə etirazı bildirmək istədikdə və onun nitqinin düzəldilməsi ilə razılaşmadıqda bundan istifadə edir.

Bütünlükdə ASP olan şəxslərin nitqinin və kommunikasiyasının tədqiqinin nəticələrinin eyni olmaması, bir-birini təkzib etməsi nəticəsində onun hər hansı bir aspekti haqqında birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan vermir. Bunun bir qisim səbəbi ASP olan şəxslər qrupunun və onların bacarıqlarının eyni olmamasıdır, hansı ki, aşağı funksiyalı autistlərdə nitqin tamamilə olmamasından Asperger sindromlu insanlarda nitqin praktiki saxlanılmasına qədər dəyişir. Tədqiqatçıların bir qismi, artıq qeyd edildiyi kimi, öz nitq inkişafına görə spesifik nitq pozulması olan insanlara oxşar olan qrup da daxil olmaqla, ASP olan şəxslərin bir neçə yarım növü olduğunu düşünürlər. Mübahisəli nəticələrə

gətirən digər amil odur ki, son dövrlərə qədər autizmin vahid və dəqiq təyini yox idi. Çox zaman belə diaqnoz yüngül əqli geriliyi olan və ya digər pozulmaları olan uşaqlara qoyulurdu.

Gələcəkdə tədqiqat istiqaməti kimi nitq meyarları üzrə ASP yarım növlərinin və onların dəqiq xarakteristikasının təsviri təklif edilməlidir. Bu da belə diaqnozlu insanların terapiyası zamanı böyük tətbiqi əhəmiyyətə malik ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. «Детский аутизм» - хрестоматия, составитель-Л.М. Щипицина; Санкт-Петербург, 1997 г.
2. К.Гилберг, Т.Питерс «Аутизм», Медицинское и педагогическое воздействие, М.Владос, 2005 г. 144 стр.
3. Abnormal cortical voice processing in autism /Gervais H. [et.al] // Nature Neuroscience. 2004. 7. 801-802
4. Auditory discrimination and auditory sensory behaviours in autism spectrum disorders /Jones CRG [et.al] // Neuropsychologia. 2009.47 (13). 2850-8
5. Auditory perception and attention as reflected by the brain event-related potentials in child with Asperger syndrome /Lepisto T. [et.al] // Clinical Neurophysiology.2006.117 (10).2161-2171
6. Behavioral and physiological responses to child-directed speech of children with autism spectrum disorders or typical development / Watson L. R. [et.al] //Journal of Autism and Developmental Disorders. 2011.42 (8).1616-29.